

Olejniczak, Józef

Staszicowskie wzorce w społeczeństwie polskim w XIX i XX wieku : zarys problematyki

Rozprawy z Dziejów Oświaty 45, 23-33

2006

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF OLEJNICZAK

STASZICOWSKIE WZORCE
W SPOŁECZEŃSTWIE POLSKIM W XIX I XX WIEKU
(ZARYS PROBLEMATYKI)

Potrzeba badania i opracowania zagadnień związanych z „życiem Staszica po śmierci” jest oczywista. Dotychczas problem obecności znakomitego pilanina w pamięci zbiorowej Polaków w XIX i XX w. podejmowano jedynie na marginesie analizy szerszych zjawisk z zakresu świadomości społecznej (m.in. prace A. Szpocińskiego, B. Szackiej i A. Sawisz, R. Czepulis-Rastenis, M. Micińskiej, S. Kukurowskiego)¹. W Muzeum Stanisława Staszica w Pile od pewnego czasu zjawisko to jest dokumentowane w sposób właściwy dla muzealników, tzn. gromadzone są różne przedmioty i informacje, będące materialnymi wytworami tej pamięci. Są to przede wszystkim liczne publikacje zawierające wypowiedzi publicystów, społeczników i literatów (w niniejszym szkicu nie są uwzględnione opracowania naukowe), notatki prasowe oraz różnorodne dokumenty życia społecznego: zaproszenia i programy różnych uroczystości, akademii i sesji, katalogi wystaw, afisze i plakaty oraz inne drobne druki. Dalej w tym zbiorze wymienić trzeba bogatą i różnorodną ikonografię, wiadomo wszak, że portrety autora *Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego* trafiały do różnych zbiorów wizerunków sławnych Polaków, a jego postać pojawiała się na pomnikach, medalach, kartach pocztowych i innych drukach – niekiedy powielanych w nakładach

¹ Zob. A. Szpociński, *Przemiany obrazu przeszłości Polski. Analiza sluchowisk historycznych dla szkół podstawowych 1951–1984*, [w:] *Studia nad świadomością historyczną*, t. 1, Warszawa 1989; B. Szacka i A. Sawisz, *Czas przeszły i pamięć społeczna. Przemiany świadomości historycznej inteligencji polskiej 1965–1988*, [w:] *Studia nad świadomością historyczną*, t. 3, Warszawa 1990; R. Czepulis-Rastenis, *Ludzie nauki i talentu. Studia o świadomości społecznej inteligencji polskiej w zaborze rosyjskim*, Warszawa 1988; M. Micińska, *Między Królem Duchem a mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przelomu XIX i XX w. (1890–1914)*, Warszawa 1995; S. Kukurowski, *Racjonalna, radykalna, antyklerykalna literatura oświecenia w publikacjach lat 1944–1956*, Wrocław 1998.

liczących tysiące egzemplarzy. Nazwisko autora dzieła *O ziemiorództwie Karpatów* utrwalone zostało w nazewnictwie z zakresu nauk o Ziemi, jego imieniem nazywano rozmaite instytucje i stowarzyszenia, wreszcie nazwisko „Staszic” spotkać można w wielu polskich miastach w nazewnictwie ulic, placów i parków. Wszystkie te przedmioty składają się na zbiór, który pokazuje, jakie wartości odnajdywano w myśli i dokonaniach Staszica, jakie elementy składały się na wzorzec postawy staszicowskiej. Zastrzec tu trzeba na wstępie, że prezentowany materiał jest tylko zasygnalizowaniem pewnych zjawisk – głównie na podstawie materiałów zgromadzonych w Muzeum Stanisława Staszica w Pile.

Jak wiadomo, pierwsze wypowiedzi podsumowujące czyny i dzieła Staszica pojawiły się zaraz po jego śmierci. Były to różne okolicznościowe druki: kazania i mowy pogrzebowe, wiersze, notatki prasowe. Jaki obraz Staszica przekazywały tamte teksty i wypowiedzi? Otóż ich autorzy zgodnie podkreślali niemal całkowite oddanie się Staszica życiu publicznemu, jego stałą troskę o dobro powszechne (pisano np.: „wszystkie jego myśli skierowane były ku dobru powszechnemu, ku wzrostowi i pomyślności ojczyzny”). Podnoszono zasługi zmarłego ministra dla krzewienia oświaty i „dźwignia upadłego przemysłu”, wyliczano „użyteczne zakłady” (m.in. Towarzystwo Przyjaciół Nauk, uniwersytet, górnictwo, fabryki, rękodziela), które Staszicowi zawdzięczać miały „albo swój początek, albo wzrost i zakwitnienie”. Przy tym eksponowano jego niezwykłą pracowitość, niezrównane poświęcenie, wytrwałość i inne zalety charakteru (np. „w dobrych zamiarach stały i niczem nieugięty”). Podnoszono jego hojność na cele publiczne i zarazem skromność w życiu prywatnym. W obiegowych opiniach współczesnych spotykamy takie określenia jak: „wzorowy urzędnik”, „dobry i prawy obywatel”, „rzadki dobroczyńca”, „przyjaciół ludu”, „wzorowy syn ojczyzny”, „wierny poddany”, „dobroczyńca nieszczęśliwych”, „wzór cnoty oświeconej, cnoty chrześcijańskiej”. Ksiądz Wojciech Szweykowski mówił wprost, że Staszic „żył nie dla siebie”. Zgodnie wyrażano też życzenie, aby przykład Staszica „pomnożył liczbę podobnych jemu obywateli i urzędników”².

Właśnie w ten sposób: powtarzając przytoczone wyżej ogólnikowe określenia, cytując obficie kazanie ks. Szweykowskiego i Niemcewiczowski rys życia byłego prezesa TPN, przedrukowując raz i drugi testament Staszica, całość lub fragmenty kontraktu Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego – pisano o Staszicu aż do początków lat 60. XIX w. Do tego ogranicza się m.in. pierwsza próba biografii Staszica w leszczyńskim „Przyjaciół Ludu” (1837), praktycznie nic więcej nie ma w artykułach Hipolita Skimbrowicza w „Księdze Świata” (1858)

² Zob. m.in. *Zbiór mów na obchodzie pogrzebowym X. Stanisława Staszica*. Warszawa 1826; „Gazeta Warszawska” 1826, nr 13 i nast.; J.U. Niemcewicz, *Obraz życia i czynów Stanisława Staszica, prezesa Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk, ministra stanu, kawalera orderów Orła Białego i Św. Stanisława*, [w:] „Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, t. 20: 1828, s. 43–60.

i Kazimierza Wł. Wójcickiego w trzecim tomie *Cmentarza powązkowskiego* (1858). Jeszcze w 1881 to samo (mimo większej objętości) napisał Jakób Goldszmit w broszurce *Dobroczyńca jakich mało. Ksiądz Stanisław Staszic jako filantrop i mąż stanu*. Na tym tle wyróżnia się obszerniejszy szkic biograficzny Władysława Zawadzkiego (*Stanisław Staszic*, Lwów 1860), czy biogram Staszica w „Tygodniku Ilustrowanym” (1860). Autor tego ostatniego pokazał Staszica jako przykład „męża zasłużonego naszej ojczyźnie”, który będąc „niskiego stanu, nie drogami ubocznymi, ale mozolną i niezmordowaną pracą, prawem postępowaniem, doszedł wysokiego znaczenia w kraju i znakomitej fortuny”, przy tym „osiągnąwszy te dobra ziemskie, nie upadł pod ich brzemieniem i przez pół wieku wytrwał w cnocie, przez pół wieku gromadził skarby nauki i zasoby pieniężne, aby je przy śmierci krajowi i ziomkom przekazać”³. W latach 70. XIX w. kilka ważnych publikacji poświęcił Staszicowi Justyn Wojewódzki. W pracy pt. *Myśl Stanisława Staszica w zapisie na dom zarobkowy* (będącej głosem w toczącej się wtedy dyskusji o sposobie realizacji tego zapisu Staszica), Wojewódzki nazywał znakomitego pilanina „mężem mądrze praktycznym”, podkreślając, iż czyniąc zapis na założenie domu zarobkowego, Staszic „wiedział, co czynił” („nie była to utopia lub chimera Staszicowa”)⁴. Zwracając uwagę na to, że Staszic oświatę i pracę uważał za najważniejszy środek przeciwko nędzy i nieszczęściom, autor przypominał współczesnym takie zasady Staszica jak: „człowiek tylko przez pracę staje się obywatelem użytecznym”, „próżniacy jedyną są przyczyną ubóstwa i nędzy”⁵. W tym samym roku Kazimierz Prószyński (Promyk) pisał, że „Staszyc jest dla nas wszystkich przykładem jak pożyteczna i potrzebna człowiekowi jest praca, nauka i uczciwość, i ile dobrego przez pracę, naukę i uczciwość każdy człowiek może zrobić swoim bliźnim”⁶. Dwadzieścia lat później w „Krakusie” pisano z kolei: „zasługi Staszycy są tak wielkie, życie jego jaśnieje tylu pięknymi przymiotami, że wszyscy Polacy, wielcy i mali, bogaci i ubodzy, uczeni i prostaczkowie, przykład z niego brać mogą”⁷. Podobnie wypowiedziała się Kamila Chołoniewska, która pisała o Staszicu jako „niedoścignionym” przykładzie, „jak wiele zdziałać może dla sprawy publicznej jeden człowiek, u którego silna wola połączy się z wielką, bezinteresowną miłością kraju”, dodając zarazem (wobec głośno wypowiedzianych wtedy nadziei na odzyskanie niepodległości), iż nikt tak jak Staszic nie rozumiał, że „jedynie trwała pomyślność jest ta, która się mocno opiera na własnej sile”⁸.

³ Wł. A n c z y c , *Stanisław Staszic*. „Tygodnik Ilustrowany” 1860, t. II, nr 44–45.

⁴ J. W o j e w ó d z k i . *Myśl Stanisława Staszica w zapisie na dom zarobkowy wobec historii przedmiotu i potrzeby społecznej*, Warszawa 1875, s. 109–110.

⁵ Tamże, s. 28.

⁶ K. P r o m y k [Prószyński], *O księdzu Stanisławie Staszycu*, Warszawa 1875, s. 5.

⁷ S. G. , *Ksiądz Stanisław Staszyc*, „Krakus”, R. V, 1895, nr 2, s. 1.

⁸ K. C h o ł o n i e w s k a , *Stanisław Staszic – jego życie i czyny*, Warszawa 1916, s. 4 i 32.

„Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX wieku” analizowała Magdalena Mycińska we wspomnianej już rozprawie. W przyjętej przez autorkę typologii Staszic sytuuje się jako bohater „uosabiający mieszczański system wartości”, gdzie najważniejszym elementem w obrazie bohatera była miłość ojczyzny („prześiąknięta duchem obywatelskim”) oraz zasługi patriotyczne (połączone z „kierunkiem ekonomicznym”). W piśmiennictwie z lat 1890–1914, obficie cytowanym przez Micińską, Staszic był „mężem szczerze, czynnie i głęboko kraj swój miłującym i całkowicie dobru jego oddanym”, „krzewicielem oświaty i przemysłu”, „wzorem pracowitości i oszczędności, wcieleniem ideału rozumnego patriotyzmu”; autorka zwraca uwagę, że mocno podkreślano jego bezinteresowność i poświęcanie się dla innych, że powszechnie uznawano wtedy Staszica za najwybitniejszego ideologa Sejmu Czteroletniego, że w każdym życiorysie podkreślano jego niepodważalne zasługi dla rozwoju oświaty w Polsce⁹.

W typologii Micińskiej Staszic jest również obecny w obrazie „bohatera chłopskiego” (jako patron pierwszych kółek rolniczych tworzonych od grudnia 1906 r. przez działaczy „Siewby”)¹⁰. Kontynuując ten wątek, warto zwrócić uwagę na niewielką broszurę pt. *Jak Stanisław Staszic chciał uszczęśliwić wieśniaków*. Rzecz wyszła w 1916 r. jako pierwsza publikacja w serii wydawniczej pod hasłem „Mądrzy gospodarze”, której wydawcami byli Władysław Rogowski i Kazimierz Konarski. Definiując pojęcie „mądrego gospodarza” jako tego, który „nie tylko swoje dobro ma na myśli, choć i o sobie nie zapomina”, wydawcy zapowiadali szereg książeczek z życiorysami „różnych naszych gospodarzy”, kierowanych do czytelników z przesłaniem: „Czytajcie i naśladujcie”. Autor broszury przytacza obszernie fragmenty statutu TRH, wyrażając żal, że dokument ten jest praktycznie nieznan, kiedy mógłby być wzorem dla ludzi, „co by podobną rzecz chcieli ufundować”¹¹.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego dalej charakteryzowano Staszica jako „mądrego wychowawcę i nauczyciela”, „znakomitego gospodarza”, „ofiarnego reformatora”, „zaczynającego obywatela”¹². W 1926 r. w Wielkopolsce składano hołd „najlepszeemu synowi ziemi wielkopolskiej”, „odrodzicielowi państwa polskiego”, „przyjacielowi ludzkości”, eksponowano przy tym szczególnie mocno słowa Staszica, iż „pierwszym obowiązkiem człowieka jest pracować”¹³. Przy całej obfitości literatury (także naukowej) również wtedy

⁹ M. Mycińska, *op. cit.*, s. 71–73.

¹⁰ *Tamże*, s. 88.

¹¹ A. Wrzesień, *Jak Stanisław Staszic chciał uszczęśliwić wieśniaków*, Warszawa 1916, s. 9–10.

¹² „Siew”, R. II, 1926, nr 4, s. 2.

¹³ „Ognisko Rodzinne”, R. I, 1926, nr 3, s. 1.

pojawiały się głosy, że Staszic jest „niedostatecznie spopularyzowany, nie dość zrozumiany i ukochany przez najszersze rzesze narodu polskiego”¹⁴. Wcześniej w podobnym tonie wypowiadał się m.in. „Kurier literacko-naukowy”, pisząc: „Mało miała Polska mężów, którzy by tak wszechstronną a niezmiernie pożyteczną rozwinęli działalność publiczną jak Staszic, a równocześnie tak byli przez potomność zapomniani”¹⁵. Symptomatyczne jest to, że w podobnym tonie wypowiadano się również na łamach „Gazety Hrubieszowskiej”¹⁶. Autor obszernej wypowiedzi – jeden ze „stowarzyszonych” – napisał m.in., że i we wsiach Towarzystwa ani Staszic ani jego testament nie są dostatecznie znane, a jego dzieło uważał za w znacznym stopniu zaprzepaszczone. Wzywał więc do obrachunku sumienia i do naprawienia tego, co skutkiem lenistwa i zaniedbania zostało zniszczone. Pytał przy tym retorycznie (szczególnie w kontekście tego, że to „wsie Towarzystwa powinny być ośrodkami twórczej pracy gospodarczej, kuźnicami nowego życia wsi promieniującymi na całą Polskę”): „dlaczego w Dziekanowie nie powstała wzorcowa polska wieś, dlaczego nie powstała tam pierwsza szkoła rolnicza ludowa?”

W latach po drugiej wojnie światowej pisano o Staszicu w kontekście rozważań „o patriotyzmie, o nawiązaniu do najlepszych, bo postępowych tradycji narodu”¹⁷. Pisano wprost, że postulaty Staszica z epoki Sejmu Czteroletniego zostały urzeczywistnione przez manifest PKWN. W trakcie dyskusji nad projektem nowej konstytucji twierdzono, że u podstaw tego projektu znalazły się m.in. pisma Staszica i innych myślicieli oświecenia. Staszic, obok m.in. Konarskiego, Krasickiego i Kołłątaja, był przywoływany w sporach z Kościołem katolickim w grupie „księży – bojowników postępu” jako przeciwstawienie obozowi XVIII-wiecznego (i powojennego) polskiego kleru. Dla potrzeb bieżącej publicystyki, np. w okresie zimnej wojny, odnajdywano m.in. w pismach Staszica tendencje antymilitarystyczne. Posuwano się do tendencyjnej interpretacji dzieł Staszica, pisząc m.in., że „Staszic chce wychowywać młodzież w duchu socjalistycznym” lub „Staszic całą duszą przejął się ideałami komunistycznymi”. Staszic obok Kołłątaja, F. Jezierskiego, J. Jasińskiego, J. Sułkowskiego, Kościuszki i J. Kilińskiego stał się jednym ze wzorów osobowych propagowanych np. przez „Trybunę Wolności”¹⁸.

¹⁴ „Nowości polityczne i gospodarcze”. R. II. 1928, nr 4, s. 2.

¹⁵ Wł. B o g a t y Ń s k i, *Tytan pracy Stanisław Staszic, fanatyczny miłośnik bliźniego i Ojczyzny*. „Kurier literacko-naukowy”. R. III. 1926, nr 3, s. 2.

¹⁶ B. G ą s i o r, *Staszycowskie Towarzystwo Rolnicze w Hrubieszowie*. „Gazeta Hrubieszowska”. R. I. 1930, nr 1, s. 2.

¹⁷ S. K u k u r o w s k i, *op. cit.*, s. 10.

¹⁸ *Tamże*, s. 11, 20, 26, 34, 96, 138.

W późniejszych latach dalej postrzegano Staszica w kategoriach „postępu” (np. „szermierz postępu”, „prekursor postępowego myślenia”)¹⁹, coraz śmiej pisano o „prekursorze spółdzielczości chłopskiej w Europie”²⁰, eksponowano dokonania Staszica w zakresie uprzemysłowienia kraju (dostrzegając przy tym, że „ksiądz Staszic zdawał się doskonale rozumieć problemy i zagrożenia, z którymi polski przemysł boryka się współcześnie”)²¹, pisano o „trwałych wzorcach dobrej pracy”²², o „prekursorze pracy organicznej”²³, kontynuując dawne i dodając nowe wątki do pojęcia „postawy staszicowskiej”.

Nie tylko analiza piśmiennictwa dostarcza przykładów obecności Staszica w pamięci zbiorowej Polaków w XIX i XX w. Określoną wymowę ideową miało również umieszczanie wizerunków Staszica w niemal wszystkich kolejnych inicjatywach edytorskich, których celem było pokazanie postaci szczególnie zasłużonych w dziejach narodu. Były to owe zbiory „wizerunków wstawionych Polaków” zapoczątkowane teką wydawaną przez Aleksandra Chodkiewicza w latach 1820–1830 (z litografiami Walentego Śliwickiego). Potem były jeszcze *Portrety królów polskich i ludzi sławnych* (wydawnictwo Józefa Kościńskiego, Warszawa 1829), *Zbiór wizerunków wstawionych w ostatnich czasach Polaków* (wydał Karol Antoni Simon, Poznań i Berlin 1829), *Wizerunki ludzi sławnych w Polsce* (wydanie Franciszka Dazziaro, Paryż i Warszawa 1861–1863), *Atlas 300 portretów w drzeworytach zasłużonych w narodzie Polaków i Polek* (Jana S. Minheymera, Warszawa 1860), *Z rodzinnej zagrody. Życiorysy z XVIII i XIX wieku* (dzieło Kazimierza Wł. Wójcickiego, Warszawa 1881), *Gwiazdy myśli polskiej* (z litografiami Władysława Barwickiego 1917). Ostatni podobny zestaw bohaterów zawiera teka graficzna pt. *Polacy – bojownicy o postęp, wolność i demokrację w epoce 1770–1880*, wydana w Krakowie w 1951 r.²⁴

Podobnie warto dociekać motywów tych ludzi, którzy stawiali popiersie Staszica w krakowskim Parku Jordana, którzy fundowali pomniki Staszica w Kielcach, Łodzi, Dąbrowie Górniczej, Hrubieszowie, Jarosławcu, Pile i w innych miastach, którzy decydowali o ozdabianiu kamienic figurami lub medalionami z podobiznami autora *Przestróg dla Polski*, wreszcie tych, którzy widzieli potrzebę udekorowania portretem Staszica m.in. Domu Polskiego w Zakrzewie.

¹⁹ Zob. np. J. Centkowski, *Prekursor postępowego myślenia*. „Argumenty”, 1976, nr 4, s. 3–4.

²⁰ Szczególnie po 1966 r., w którym obchodzono 150-lecie Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego. Zob. m.in. *Stanisław Staszic – prekursor spółdzielczości chłopskiej w Europie*, Warszawa 1966.

²¹ Np. K.H. Burzyński, *Książdz Staszic i inni*. „Kalendarz Caritas 1987”, R. XXV, 1986, s. 164–171.

²² K. Lewandowski, *Trwale wzorce dobrej pracy*. „Kurier Polski”, R. XXIX, 1986, nr 13, s. 3.

²³ J. Mikołaj, *Prekursor pracy organicznej*. „Rzeczpospolita”, 1996, nr 209, s. 17.

²⁴ Zaprezentowany tam zestaw „czołowych postaci polskiej myśli postępowej i rewolucyjnej” zawiera portrety Kollątaja, Kościuszki, Staszica, E. Dembowskiego, J. Lelewela, Mickiewicza, L. Microslawskiego, J. Dąbrowskiego, W. Wróblewskiego i L. Waryńskiego.

Jest również sprawą interesującą zobaczyć w jakich okolicznościach, kto i kiedy trudził się emitowaniem medali i medalionów o tematyce staszicowskiej. Są wśród nich m.in.: „medal zasługi im. Staszica” (przyznawany przez Towarzystwo Naukowe Warszawskie), „nagroda honorowa im. Staszica” Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Przemysłu Hutniczego, medale konkursowe „Zielone Dyplomy” i „Postęp w Rolnictwie” (konkursy organizowała gazeta „Gromada-Rolnik Polski”). Inne eksponują postulowane przez wydawców wartości, np.: „Paść może i naród wielki, zniszczyć tylko nikczemny”, „Być narodowi użytecznym”, „Miarą człowieka jest wielkość jego troski o drugiego człowieka”, „Nie żył dla siebie, lecz wszystkie swe zdolności, prace, majątek, siły poświęcał ojczyźnie”²⁵.

Dla poznania zasięgu oddziaływania Staszica i propagowania opartych na tej postaci wzorców osobowych warto przyrzeć się także kolekcji kart pocztowych z różnymi motywami staszicowskimi. W tym kontekście interesująca jest wymowa ideowa kartki pt. „Trzej zasłużeni Wielkopolskie” z 1905 r.: przedstawia Staszica, Karola Marcinkowskiego i Maksymiliana Jackowskiego z wyeksponowanym hasłem: „Praca – Oszczędność – Nauka” (wydawcą był Józef Chociszewski).

W powyższym przeglądzie muzealiów nie można pominąć takiego zabytku jak pamiątkowa tablica ufundowana przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk na 50-lecie śmierci Staszica w 1876 r. Tablicę poświęcono „pełnemu zasług statystyce polskiemu – znakomitemu ziemioznawcy – szczodrobliwemu opiekunowi nauk – przyjacielowi i dobroczyńcy ludu”.

Szukając śladów obecności Staszica w pamięci zbiorowej Polaków w XIX i XX w. trzeba się też zastanowić nad przyczynami, które leżały u źródeł utrwalenia nazwiska Staszica w nazewnictwie z zakresu nauk o Ziemi. Od 1846 do 1973 r. od nazwiska autora dzieła *O ziemiorództwie Karpatów* urobiono nazwy 17 skałmieniości i jednego minerału, a w 1934 r. uczestnicy polskiej wyprawy polarnej na Spitsbergen jeden z tamtejszych szczytów nazwali imieniem Staszica²⁶.

Ważnym wątkiem badania „życia Staszica po śmierci” musi być analiza działalności stowarzyszeń i instytucji, które w przeszłości przyjmowały imię Staszica i w praktyce próbowały realizować zasady przez niego wypowiedziane. Organizacje takie zaczęły powstawać na ziemiach polskich w końcu lat 80. XIX w., przeżywając największy rozwój w I połowie XX w.

Najstarszym z nich jest Towarzystwo „Staszyc”, które powstało w styczniu 1888 r. w Poznaniu²⁷. Celem Towarzystwa było „szerzenie słowem i czynem zasad filantropii, oszczędności, życia towarzyskiego i pouczanie się według zasad

²⁵ Zob. więcej: J. Olejnik z a k, *Stanisław Staszic w sztuce medalierskiej*. Piła 1989.

²⁶ Nazwy zastawił i zjawisko opisał S. Czarniecki w katalogu pt. *Postać Staszica utrwalona w nazewnictwie nauk o Ziemi*, Piła 1994.

²⁷ Zob. J. Skoczylas, *O działalności Towarzystwa „Staszyc” w Wielkopolsce*, „Zeszyty Staszicowskie”, z. 4, Piła 2004, s. 241–247.

Staszica”. Trudno powiedzieć, w jaki sposób Towarzystwo realizowało swój podstawowy cel (szerzenie filantropii) przy skromnym budżecie (nieco ponad 66 marek). Lepiej przedstawiało się szerzenie zasad oszczędności. Towarzystwo zalecało swoim członkom: „1) ograniczać się w wydatkach, nade wszystko w przyjemnościach – jak w zbytkownych ubiorach, w używaniu trunków itp.; 2) składać zaoszczędzone pieniądze w kasach oszczędności; 3) prowadzić ścisły dzienniczek dochodu i rozchodu; 4) nie robić lekkomyślnie niepotrzebnych długów; 5) być apostołami oszczędności i wstrzeźliwości, tj. gdzie się tylko da, szerzyć jej zasady”. Aby rozbudzić życie towarzyskie pomiędzy członkami urządzano, zwłaszcza latem, wspólne spaceracje połączone z śpiewem, muzyką i deklamacją poezji. Szczególnie aktywnie członkowie Towarzystwa realizowali działalność związaną z „wzajemnym pouczeniem się” – szerzeniem wiadomości z różnych dziedzin. Każdy członek Towarzystwa miał obowiązek „w oznaczonym czasie mieć odczyt, wykład lub referat” na dowolny temat z jakiegokolwiek dziedziny wiedzy. W pierwszym półroczu działalności Towarzystwa zrealizowano m.in. następujące tematy: „Staszyc jako polityk, uczonec i filantrop”, „Wincenty Pol – jego życie i pisma”, „O Rogalinie”, „Dlaczego przemysł polski tak mało się rozwija”, „Pan Tadeusz jako epos narodu”. Franciszek Krysiak, jeden z założycieli Towarzystwa i autor pierwszego z odczytów (wydane go później drukiem), zacytował m.in. tekst nazwany później „Staszicowską odą do młodości”, komentując to następująco: „złotymi literami należało wypisać te słowa i iść według nich narodowi”. Zakończył zachętą skierowaną do młodzieży, aby „choć w małej części dokazała tego, czego dokazał Staszyc”²⁸.

W powiązaniu z działalnością Towarzystwa „Staszyc” w pierwszym półroczu 1889 r. w Poznaniu ukazywał się Tygodnik „Staszyc”, redagowany i wydawany przez J. Chociszewskiego, który następująco określił profil wydawniczy tygodnika: „Tygodnik obrazkowy dla oświaty i rozrywki oraz mający na celu zachętę do zamilowania oszczędności i pracy”²⁹.

W listopadzie tego samego roku we Lwowie zarejestrowane zostało Towarzystwo imienia Stanisława Staszica. Towarzystwo to zostało założone, aby „szerzyć oświatę i naukę we wszystkich warstwach społeczeństwa polskiego, zwłaszcza zaś w stanie średnim, którym się dotąd zbyt mało lub niedostatecznie zajmowano”. Częścią jego programu było pokazanie przeszłości narodu i jego ówczesnego położenia oraz wskazanie pracy, którą – zdaniem Towarzystwa – należało wykonać np. w zakresie wykształcenia narodowego. „Dalszą część programu obejmować będzie praca nad obznajmieniem członków Towarzystwa z polską literaturą. Wreszcie spieszyć będziemy między członków z pożytecznymi

²⁸ F. Krysiak, *Staszyc jako polityk, uczonec i filantrop*. Poznań 1888, s. 29 i 36.

²⁹ Zawartość tygodnika omówił J. Skoczylas w artykule pt. *Recepcja działalności Stanisława Staszica w niektórych publikacjach w Wielkim Księstwie Poznańskim*, „Zeszyty Staszicowskie”, z. 1. Piła 1998, s. 69–81.

naukami ogólnego znaczenia lub dla poszczególnych zawodów”³⁰. Towarzystwo dążyło do realizacji tych celów wydając tanie książeczki o treści historycznej, społecznej, ekonomicznej i politycznej. Lwowskie Towarzystwo im. Staszica miało w swym dorobku kilkadziesiąt książeczek. Obok *Żywota Stanisława Staszica* w następnych tomikach opublikowano m.in. *Żywoć Tadeusza Kościuszki* napisany przez M.T. Parvi, rozprawę K. Libelta *O miłości ojczyzny*, *Konrada Wallenroda* A. Mickiewicza, *O sejmie i wyborach do sejmu* L. Borońskiego (w kontekście wyborów do sejmu galicyjskiego). Przyjmując imię Staszica, założyciele Towarzystwa podkreślali, że Staszic „własną pracą zdobył najwyższe stanowiska społeczne”, wyrażali przy tym nadzieję, że jeśli „się uda Towarzystwu naszemu spopularyzować zasady wypowiedziane przez Staszica [...], jeśli tylko krocie mieszkańców pójdą w ślady Staszica co do pracowitości, oszczędności, odwagi cywilnej, wiary we własne siły, miłości i poświęcenia się dla ojczyzny – to zasługi naszego Towarzystwa będą olbrzymie wobec ciemnoty, serwilizmu i nepotyzmu, które zatrwały życie społeczne, narodowe, polityczne, a nawet towarzyskie w polskiej narodowości”³¹.

Podobną działalność prowadziło na początku XX w. Wydawnictwo imienia Staszycy w Warszawie oraz zamojska oficyna „Zg. Pomeraniański i Sp.”, która w latach 1920–1921 wydała 27 tomików w ramach „Biblioteczki imienia Stanisława Staszica”.

Następną organizacją, której patronował autor *Przestróg dla Polski* było Towarzystwo Kółek Rolniczych im. Staszica, tworzące się od grudnia 1906 r. na terenach silnych wpływów „zaraniarzy” (gubernie warszawska i lubelska, powiaty pułtuski i puławski). Do I wojny światowej powstało blisko 140 takich kółek, zrzeszających około 6 tysięcy członków. Statut następująco określał cele kółek: „Towarzystwo Kółek Rolniczych im. Staszica dąży do urzeczywistnienia swych celów następującymi drogami: szerzy między członkami wiadomości zawodowe we wszystkich działach gospodarstwa wiejskiego przez wydawanie i rozpowszechnianie pism i wydawnictw; przez zjazdy i zebrania, kursy specjalne i wystawy. Dalej: za pomocą gospodarstw wzorowych przez upowszechnianie wśród drobnych rolników w kraju wiadomości z dziedziny rolnictwa, przyrodoznawstwa, nauk prawno-ekonomicznych i innych. Towarzystwo krzewi oświatę, zakłada gospody i domy ludowe dla celów oświaty i zabawy towarzyskiej, urządza w nich odczyty, wykłady i pogadanki, czytelnie i księżnice, przedstawienia teatralne i koncerty popularne, w tym celu tworzy kółka amatorskie, chóry i orkiestry. [...] Towarzystwo nakłania do budowy lepszym sposobem domów i urządzeń gospodarskich, zachęca członków do robót melioracyjnych, do przemysłu rolnego i domowego. Dopomaga członkom w zakładaniu i gromadzeniu

³⁰ Zob. wstęp do pierwszego tomiku wydawnictw Towarzystwa (B. L i m a n o w s k i, *Żywoć Stanisława Staszica*. Lwów 1889, s. 5–9; *Tamże* statut Towarzystwa, s. 37–44).

³¹ *Tamże*, s. 7–8.

sklepów spółdzielczych i wszelkich kooperatyw, ułatwia nabywanie nasion, nawozów sztucznych, narzędzi i maszyn, inwentarza rozplodowego, towarów, wszelkich artykułów gospodarstwa domowego, jako też prenumeratę pism i nabywanie książek³². W 1913 r. Towarzystwo organizowało w Pułtusku kursy zimowe, propagując m.in. zasady spółdzielczości. Wykładowcami byli m.in. wybitni spółdzielcy: Stanisław Wojciechowski, Zygmunt Chmielewski, Ludwik Krzywicki³³.

Na poczynaniach oświatowych i kulturalnych wśród ludu koncentrowała się również działalność Instytutu Oświaty i Kultury imienia Staszica, założonego w 1919 r. w Warszawie³⁴. Instytut zajmował się głównie propagowaniem i organizowaniem czytelnictwa – szczególnie na prowincji; zainicjował tworzenie przez różne organizacje społeczne „Czytelni Staszicowskich”, kompletował biblioteczki, opracowywał wzorcowe katalogi, szkolił pracowników bibliotek powszechnych. Instytut wydawał tygodnik społeczno-oświatowy pt. „Ruch Ludowy” jako wzór pisma ludowego, prowadził „Poradnię dla samouków” i zapoczątkował wydawnictwo pt. „Biblioteka Poradni dla samouków”, współdziałał w organizacji szkół rolniczych, prowadził bursę dla uczennic Państwowego Seminarium Gospodarczego itp.

Do tego samego nurtu działalności społeczno-oświatowej należą korespondencyjne Kursy Rolnicze im. Stanisława Staszica w Warszawie. Zaczęły funkcjonować w listopadzie 1925 r. jako średnie kursy rolnicze „mające na celu uprzystępnienie wykształcenia teoretycznego tym wszystkim rolnikom, którzy z różnych powodów wykształcenia tego zdobyć sobie nie zdołali”³⁵. Organizację kursów wzorowano na podobnych istniejących w Ameryce i we Francji.

Szeroko rozumianą oświatą i nauką zajmowało się również Towarzystwo Przyrodnicze im. Stanisława Staszica w Łodzi (założone na przełomie 1926 i 1927 r.). Towarzystwo stawiało sobie następujące zadania: „Prowadzenie Pracowni i Muzeum Przyrodniczego, poznanie przyrody województwa łódzkiego, krzewienie w społeczeństwie zamiłowania do wiedzy przyrodniczej oraz wzajemne udzielanie pomocy szkołom wszelkich typów w pracy pedagogiczno-przyrodniczej”³⁶. Organem Towarzystwa było „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane”; poza nim wydawano jeszcze „Młodego Przyjaciela Zwierząt”, „Kółko Przyrodnicze”, organizowano wystawy przyrodnicze i inne formy działalności.

W latach po 1945 r. długo nie przejawiano podobnej aktywności. W ograniczonym zakresie popularyzacją dokonań Staszica zajmowało się Towarzystwo

³² Z. Mazurówna, *Wspomnienie o Irenie Kosmowskiej*, Warszawa 1974, s. 10.

³³ Zob. Z. Chyrya-Rolicz, *Stanisław Staszic – prekursor spółdzielczości rolniczej*, Siedlce 2004, s. 77–78.

³⁴ *Nasz dorobek społeczny. Zarys działalności instytucji społeczno-oświatowych zrzeszonych w „Skarbie Pracy Oświatowo-Kulturalnej”*, pod red. E. Nowickiego, Warszawa 1927, s. 34–36.

³⁵ *Program Kursów Rolniczych im. Stanisława Staszica w Warszawie*, Warszawa 1925.

³⁶ *Sprawozdania i Prace Tow. Przyrodniczego im. St. Staszica w Łodzi*, R. I, 1927, z. 1, s. 16–19.

Przyjaciół Muzeum Stanisława Staszica w Pile (od połowy lat 50.), w 1960 r. powstało Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie im. Stanisława Staszica (działające do dziś), od połowy lat 70. pod imieniem Staszica gazeta „Gromada-Rolnik Polski” organizowała konkursy „Zielone Dyplomy” i „Postęp w Rolnictwie”, a na Kielecczyźnie powstała Fundacja im. Staszica pomyślana jako nagrody i stypendia przyznawane corocznie tym, którzy swoją pracą i talentem przyczyniali się do rozwoju tamtego regionu. Obecnie podobna działalność jest realizowana m.in. w szkołach imienia Staszica, z których część skupiona jest w Ogólnopolskim Klubie Szkół Staszicowskich. W zakresie praktycznej realizacji zasad wypowiedzianych przez Staszica jest to obecnie najbardziej aktywne środowisko³⁷.

Józef Olejniczak

Staszic's Projects in Polish Society's Life in the 19th and 20th Century. Epitome
SUMMARY

An idea of searching and working up the issues connected with 'Staszic's life after death' is obvious. Up till now a subject concerning his presence in common memory of Polish people in the 19th and 20th century has remained in the background of the studies on social consciousness' phenomena. First opinions that took stock of deeds and works of Staszic were formulated shortly after his death. These were occasional publications: sermons, funeral orations, poetry, paragraphs. But the analysis of literary output was not the only source of the examples for Staszic's presence in common memory of Polish people in the 19th and 20th century. What interesting, images of Staszic were popularized almost within all following publishing enterprises that were to introduce meritorious for the history of nation persons to the reading public. Another important plot, which is firmly connected with 'Staszic's life after death', concerns the analysis of the activity of associations and institutions that in the past were dedicated to Stanisław Staszic, and were to realize his conceptions in practice. Such organizations started to exist on Polish territories towards the end of the 1880s, and observed their greatest development in the first half of the 20th century.

³⁷ Historię ruchu, jego zadania i cele oraz formy działalności omawia B. B u r y w artykule pt. *Rok Staszicowski (w hołdzie Patronowi Ogólnopolskiego Klubu Szkół Staszicowskich)*, „Oświatowiec” 2005, nr 1, s. 26–39.